

Spravedlnost a psychoterapie

Mgr. et Mgr. Jana Vyskočilová¹, prof. MUDr. Ján Praško Pavlov, CSc.²

¹Fakulta humanitních studií, Karlova univerzita Praha

²Klinika psychiatrie, Lékařská fakulta, univerzita Palackého v Olomouci, Fakultní nemocnice Olomouc

Spravedlnost je jeden ze základních pojmů pro dobré uspořádání lidských vztahů. Je to regulativní idea pro uspořádání společnosti, která předcházela právu a objevuje se i u zvířat a smysl pro spravedlnost vidíme již u malých dětí. Schopnost altruistického chování, smysl pro spravedlnost, reciprocitu i vzájemná pomoc jsou patrně geneticky dané jako dispozice, které se pak dále rozvíjejí výchovou, nebo mohou být výchovou deformovány. Problémy se spravedlností se v psychoterapii objevují často, nemusí však být v terapii reflektovány a zpracovány. V psychoterapii se někdy objevují přímo v tom, co klient říká (většinou o nespravedlnosti), ale častěji je toto téma obsaženo ve stížnostech a příbězích implicitně na pozadí konfliktů a problémů. Týkají se jak klientova příběhu, jeho problémů s druhými lidmi, tak samotného terapeutického procesu, od výběru klienta do terapie, přes terapeutický vztah až ke strategiím terapeutické změny. Zvýšením vnímavosti k tématu spravedlnosti může terapeut pomoci zkvalitnit terapeutický proces. Problémy se spravedlností mezi terapeutem a klientem může odhalit poctivá sebereflexe nebo kvalitní supervize.

Klíčová slova: psychoterapie, spravedlnost, etické otázky, sebe-reflexe, biologické dispozice.

Justice and psychotherapy

Justice is one of the basic concepts of a good order in human relations. Justice is a regulatory idea for organizing society that preceded the law and appeared as well as in animals. The sense of justice is already seen in young children. The ability to altruistic behavior, sense of justice, reciprocity, and mutual assistance, are probably genetically determined as dispositions, which are then further developed during education, or during education may be deformed. Issues of justice in psychotherapy frequently occur but may not be reflected in therapy. Justice sometimes appears directly in what the client is saying (mostly about injustice), but more often the subject is contained in the complaint and stories implicitly in the background and during conflict resolution. It covers the patient story, his problems with others and the therapeutic process itself, seepage from the patient to therapy, through the therapeutic relationship and the strategies of therapeutic change. Increasing the sensitivity of the justice therapist may help improve the therapeutic process. Problems with justice between therapist and client can reveal during self-reflection or quality supervision.

Key words: psychotherapy, justice, ethical questions, self-reflection, biological predispositions.

Úvod

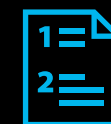
Spravedlnost je jedním ze základních pojmů pro dobré uspořádání lidských vztahů. I když ji běžně automaticky spojujeme spíše s právem, má širší význam a týká se také psychoterapie. Jak obsahů toho, co klient sděluje, tak vzájemného chování v terapeutickém vztahu. Je to regulativní idea pro uspořádání společnosti, která právu předcházela a objevuje se i u zvířat a smysl pro spravedlnost vidíme již u malých dětí. Patří mezi základní nároky na lidské jednání i na vztahy ve společnosti. V psychoterapii se někdy objevuje přímo v tom, co klient říká (většinou o nespravedlnosti), ale častěji je toto téma obsaženo ve stížnostech a příbězích implicitně na pozadí konfliktů a problémů. Představa spravedlnosti se opírá o určitou základní důvěru mezi lidmi (1). Lze vymezit procesní, retributivní a distributivní spravedlnost.

Procesní spravedlnost se týká rovného zacházení se všemi v případě posuzování nebo hodnocení. Znamená rozhodovat stejné případy stejně a nestejně odlišně. Mnohá psychická zranění, která díky prožívané nespravedlnosti vznikla, jsou tématem psychoterapeutické péče. Od nespravedlnosti ve výchově v dětství, přes křivdy v blízkých či pracovních vztazích až po zpracování pocitů zklamání, které vzniklo rozsudkem soudu, pro který klient ztratil víru, že lidem a světu lze důvěřovat.

Za nejstarší bývá považována spravedlnost *retributivní* čili opravná, která se zabývá přiměřeností trestů a odměn. Zločin má být přiměřeně potrestán, dluh splacen a škoda napravena (1). Otázky viny za partnerský konflikt, obviňování druhého, který by měl být potrestán (např. tím, že klient ukončí vztah), a vyvíňování sebe, patří mezi častá témata psychoterapeutických rozhovorů. Spravedlnost chápe klient v těchto situacích často velmi tendenčně a zpravidla

fandí sám sobě. I když klient často touží po potvrzení, že v právu je on (tak jak mu to potvrzují jeho přátelé, případně rodina), je důležité, aby terapeut propracoval problém nestranně, protože tendenční posouzení jednak nakonec nemusí sloužit dobru klienta v daném problému, jednak tendenčně nastavená pravidla spravedlnosti mu budou škodit i v dalších mezilidských situacích. Někdy je však těžké i pro terapeuta vytvořit si nestranný názor. Jsou rodiče vinni tím, že jejich dcera prožívá depresi nebo dcera tím, že vyžaduje kvůli depresi jejich pomoc? Je také nesnadné nestát v koalici s klientkou s malými dětmi proti manželovi, který si našel milenkou. Ale bez nestrannosti se nemusíme dozvědět, že žena byla v koalici se svou matkou a obě svorně muže léta ponižovaly. Pokud neporozumí své situaci dostatečně, nejen že se s mužem rozejde, ale ve svém příštím partnerském vztahu zopakuje stejný model. Otázky se objevují i u situací s jednoznačnou vinou. Jsou například na místě celoživotní pocity viny a sebetrestání za činy, které člověk v minulosti udělal, když je nemůže odčinit?

Distributivní spravedlnost se týká spravedlivého rozdělování požitků i břemen. Jednoduchá či mechanická spravedlnost říká, že každému se má stát stejně (1). Typickou křivdou popisovanou klienty jsou zážitky, že rodiče nadržovali sourozenci, učitelé spolužákům, že na někoho zbývá více práce v domácnosti a více povinností. „Matka se věnovala hlavně bratrovi, který byl postižený, já jsem jenom musela plnit úkoly. O moje potřeby se nikdo nezajímal, přece jsem byla zdravá.“ „Primář, aby si to nerozházel se staršími kolegy, mi dává služby, které nikdo nechce.“ O distributivní spravedlnost jde také v požadavku spravedlivé mzdy. Ovšem s distributivní spravedlností souvisí i jednání terapeuta. Má se chovat ke všem klientům stejně? Stejný objem pomoci může stačit málo postiženému člověku a ví-

ce postiženému nikoli. Distributivní spravedlnost by neměla být slepá, ale měla by brát ohled na to, koho se týká. Má však terapeut věnovat více pozornosti člověku, který zažil v životě větší zranění, nebo tomu, který menší, když oba se nyní trápí stejně? Má větší nárok na pochopení a přijetí člověk, který má biologicky podmíněnou psychickou poruchu nebo který zažil těžká traumata v životě, než ten, u kterého porucha vznikla v důsledku jeho vyhybavého či nezodpovědného chování?

Spravedlnost u zvířat

Reakce lidí na rozdělení odměn jsou často studovány pomocí tzv. ultimátní hry (ultimatum game), ve které se oba partneři musí dohodnout na rozdělení odměny. V této hře se má jeden z účastníků (navrhovatel), rozdělit o určité množství odměny s jinou osobou (respondent). V případě, že respondent nabídku přijme, oba hráči jsou odměněni podle návrhu. V případě, že respondent nabídku odmítne, nedostane odměnu ani jeden hráč (2). „Diktátorská hra“ je varianta, kdy respondent nemá šanci odmítnout nabídku a musí přijmout nabídku navrhovatele. Lidé obvykle nabízejí velkoryse část odměny svému partnerovi, jak je tomu však u primátů? Proctor a kol. (3) v experimentu testovali šimpanze a lidské děti pomocí upravené ultimátní hry. Jeden subjekt si měl vybrat mezi dvěma žetony, které při spolupráci s partnerem mohly být vyměněny za odměny. Jeden žeton nabízel rovné odměny pro oba hráče, zatímco druhý zvýhodňoval vybírajícího. Pokud byla nutná spolupráce s partnerem, jak opice, tak děti (podobně jak to dělají dospělí lidé) rozdělily odměny stejně. Pokud však byl partner v pasivní roli, dávaly přednost sobecké možnosti. Podle výsledku tohoto experimentu jak lidské děti, tak šimpanzi vykazují podobné preference týkající

se rozdělování odměny. To naznačuje dlouhou evoluční historii lidského smyslu pro spravedlnost. Rovněž averzi k nespravedlnosti dávají najevo už někteří primáti. Řada společensky fungujících nehumánních druhů se řídí očekáváními týkajícími se výsledku spolupráce a rozdělení zdrojů (4–7). Pro jedince může být rozhodující porovnání vlastního úsilí a odměny za ně s tím, jak jsou za stejné úsilí odměňováni druhí. Např. primát malpa hnědá reaguje negativně na nerovnoměrné rozdělení odměn experimentátorem při pokusu (8). Opice se odmítaly účastnit experimentu v případě, že byly svědky toho, že jiné opice získaly atraktivnější odměnu za stejnou snahu. Tento účinek se ještě zesílil, pokud byla druhá opice odměněna bez jakéhokoliv úsilí. Zdá se tedy, že i averze k nespravedlnosti má časný evoluční původ.

Biologické předpoklady rozvoje smyslu pro spravedlnost u člověka

Schopnost altruistického chování, smysl pro spravedlnost, reciprocitu i vzájemná pomoc jsou patrně geneticky dané jako dispozice, které se pak dále rozvíjejí výchovou nebo mohou být výchovou deformovány. Geneticky jsme jimi obdarováni patrně proto, že umožňovaly soužití ve skupině, bez kterého by člověk nepřežil. V procesu přirozeného výběru byly pak častěji selektovány geny, které se podílely na snášenlivosti mezi lidmi (bohužel i geny, které souvisí s kriminalitou, protože ta může mít také selektivní výhody). A tak jak altruistické chování, tak kriminální chování je do značné míry geneticky determinováno a přenášeno z generace na generaci (9, 10).

Jaké biologické mechanismy určují, zda se daný jedinec chová morálně, škodí nebo pomáhá? K odpovědím na tyto otázky je

ještě dlouhá cesta. Avšak některé nálezy jsou již známy. Serotonin je koncentrovanější v některých strukturách mozku. Nejvyšší koncentrace je v limbických strukturách, jako jsou cingulum, entorhinální, insulární a temporopolarní oblasti, spolu s ventrálními a pallidálními oblastmi striata (11) a v mediálním orbitofrontálním kortexu (12). Jde o oblasti, které se účastní sociálního poznávání a rozhodování u různých druhů (13–15). Polymorfizmy v genu pro serotoninový transportér jsou spojeny s rysy osobnosti, které se projevují častější agresivitou, neuroticismem nebo impulzivitou (16–22). Jak u primátů, tak u člověka, dobrá serotonergní transmise pozitivně koreluje s prosociálním chováním, jako je péče, spolupráce a afiliace, a negativně koreluje s antisociálním chováním, jako je agresivita a sociální izolace (23–29). Toto prosociální či antisociální chování může být prekurzorem lidské morality (3, 30, 31). Morální kodexy se zpravidla zaměřují na dva aspekty sociálních vztahů. První předepisuje péči o jiné osoby a zakazuje jejich poškozování; druhý se týká spravedlivého rozdělování zdrojů a reciprocity v sociálních interakcích (32, 33). Obavy z poškození a nespravedlnosti hrají ústřední roli v morálních kodexech napříč kulturami (34). Averse k poškození sytí morální soudy (32). Lidé mají tendenci posuzovat ublížení nevinnému člověku jako nemorální. Dokonce i tehdy, kdyby to v konečném důsledku znamenalo dosáhnout většího dobra, jako je např. obětovat jednoho člověka, aby se tím podařilo zachránit mnoho jiných (35, 36). Negativní emoce, jako je znechucení, zvyšují pravděpodobnost odmítnutí rozhodnutí, způsobujícího ublížení, dokonce i když tyto emoce nesouvisejí s dilematy posuzovaných (37, 38). Neurozobrazovací studie prokázaly, že odmítavé morální odsudky, spojené s odmítáním uškodit, jsou spojeny se zapojením mozkových oblastí, které byly dříve

zapojeny do emocionálního zpracování (35, 39–41). Lidé, kteří měli nejsilnější fyziologickou reakci na svědectví o násilných činech, méně pravděpodobně schvalovali obětování jedné osoby, aby zachránili několik jiných (42). Ugazio et al. (38) zjistili, že negativní reakce zhnusení z toho, že někdo odstoupil od závazku, souvisí se snížením schválení akce „uškození“, na rozdíl od hněvu, který má opačný účinek. A konečně, Pastötter et al. (43) nedávno uvedli, že negativními emocemi (hněvem) navozené schválení ublížit někomu, aby se zachránilo více lidí, významně klesá, když byly subjekty požádány, aby explicitně vysvětlily, zda obětování jednoho je morálně přípustné. Avšak negativní emoce zvyšovaly schvalování obětování jednoho k záchraně jiných, pokud měly osoby vysvětlit, proč je morálně přípustné jej neobětovat. Jinými slovy, negativní emoce zvýšily pravděpodobnost, že pokusné osoby řekly „Ne, to není přípustné“, bez ohledu na otázku.

U člověka hladiny serotoninu pozitivně korelují s osobnostním rysem vyhýbání se zranění (harm-avoidance) (44, 45). Psychické poruchy, jako jsou úzkostné poruchy a deprese, jsou spojeny jak s vysokými skóry ve vyhýbání se zranění, tak s abnormitami v transmissi serotoninu. Za normálních podmínek přítomnost averzivních výsledků vede k inhibici chování; snížení pravděpodobností akce nebo zpomalení odezvy. Mírný pokles serotoninu, navozený experimentálně, ruší u člověka inhibici tohoto averzivně motivovaného chování (15, 46–50). To naznačuje, že serotonin je důležitý pro podporu potlačení chování při averzivní reakci. Zapojení serotoninu do averzivního reagování naznačuje jeho možný vliv na morální rozhodování. Neurozobrazovací studie ukázaly, že představa zraňujících činů proti druhým osobám vede k aktivaci oblastí mozku s hustými serotoninerními projekcemi, jako je přední cingulární kortex,

ventromediální prefrontální kortex (vmPFC), amygdala a striatum (35, 39, 41, 51). Navíc jedinci s poškozením vmPFC častěji podporují oběť jednoho člověka, aby se zachránilo více jiných (52, 53). Pokud serotonin hraje důležitou roli v odmítání obětování, mohlo by posílení serotonergní funkce vést k opačnému efektu, než má poškození vmPFC. Crockett et al. (47) zkoumali ve dvojité slepé studii účinek citalopramu, selektivního inhibitoru zpětného vychytávání serotoninu, na morální rozhodnutí v souboru morálních dilemat. K testování byla použita sada morálních dilemat, včetně osobních a neosobních variant. Citalopram, na rozdíl od atomoxetinu (inhibitor zpětného vychytávání noradrenalinu) a placebo, vedl k tomu, že bylo méně pravděpodobné, že by probandi schválili obětování jednoho člověka, aby se zachránili jiní. Jinými slovy, citalopram zvýšil odpor k obětování v morálních soudech. Crockett et al. (48) dále zkoumali, zda individuální rozdíly v empatii mohou moderovat účinky léku. Na základě skóre v Indexu interpersonální reaktivity byli probandi rozděleni na skupiny s vysokou a nízkou mírou empatie. U subjektů s nižším skóre empatie nevykazoval citalopram téměř žádný vliv na morální úsudek; účinek léku v celé skupině byl tažen téměř výhradně subjekty s vyšším skóre empatie, u kterých byl účinek citalopramu na morální úsudek velmi silný.

Kooperativní chování v sociálních dilematech může být rovněž spojeno se serotonergní transmisí. Na jednu stranu jsou lidé sobečtí, na druhou naopak pečují o zájmy druhých. Bývají ochotni nést náklady na dosažení spravedlivých výsledků, potrestat špatné chování a odměňovat dobré chování (54). Preference takového sociálního chování mohly hrát důležitou roli v lidské evoluci a vést k selekci zdatnosti v sociálních situacích (54–57). Preference pozitivní reciprocity (splácení laskavosti laskavostí) motivuje spolupráci v sociálních

dilematech, potlačuje osobní zisk, který ustupuje sociální péči. Preference negativní reciprocity motivuje i nákladné potrestání těch, kdo porušují společenské normy. Preference spravedlnosti motivuje akce, které se snaží dosáhnout spravedlivých výsledků. Serotonin moduluje sociální preference ve všech těchto oblastech.

Jedna studie zjistila, že po 2týdenní léčbě citalopramem bylo podstatně méně pravděpodobné, že se účastníci budou chovat sobeckým způsobem v upravené verzi věžňova dilematu, které umožnilo účastníkům jednat sobecky, ve vzájemné spolupráci nebo milosrdně (58). Nízké hladiny serotoninu v mozku vedly k opačnému efektu na spolupráci (59). Tato zjištění naznačují, že funkce serotoninu se vztahuje k pozitivní sociální preferenci – k pozitivní hodnotě výsledků druhých. Nicméně nevýhodou sociálních dilemat při hodnocení sociálních preferencí je jejich složitost. Preference pozitivní reciprocity nepochybně motivuje spolupráci ve Věžňově dilematu, ale kooperativní chování je také citlivé na další faktory, především na přesvědčení subjektů o tom, zda je u jejich partnerů pravděpodobné, že budou spolupracovat. Pokusné osoby častěji kooperovaly, pokud věřily, že jejich partner bude také kooperovat (55).

Jak jsme již uvedli dříve, preference negativní vzájemnosti a spravedlnosti byly rozsáhle studovány pomocí ultimátní hry (UG). UG má dva hráče, navrhovatele a respondera, kteří se musí dohodnout na způsobu, jak se podělit o peněžní částku, nebo ani jeden z nich nedostane nic. Navrhovatel musí nabídnout rozdělení částky příjemci, který se musí rozhodnout, zda tento návrh přijme nebo odmítne. V případě, že příjemce nabídku přijme, oba hráči získají odměnu; pokud odmítne, tak ani jeden z nich. Dokonale sobečtí příjemci akceptují jakoukoli nenulovou nabídku, ale příjemci, kteří preferují spravedlnost a reciprocitu, odmítnou nabídky vnímané

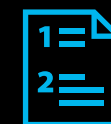

jako nespravedlivé, obvykle nižší než 30 % z celku (60). Odmítnutí nespravedlivých nabídek splňuje podmínku férovosti dosaženého cíle; výsledek nula pro oba je dokonale spravedlivý. Odmítnutí nespravedlivé nabídky splňuje preference pro negativní reciprocitu, protože trestá navrhovatele tím, že ho zbaví jeho příjmu. Několik studií zkoumalo vztah mezi funkcí serotoninu a chováním příjemce v UG. Emmanuele et al. (61) uvádějí, že množství serotoninu na trombocytech bylo nepřímo úměrné podílu zamítnutí příjemců. Novější studie zjistila, že hustota serotonergních transportérů v dorsálním raphe nuclei – přibližný marker serotonergní funkce – negativně koreluje s počtem odmítnutí příjemců (62). I když tyto studie naznačují souvislost mezi serotoninem a preferencí spravedlnosti a vzájemnosti, ukazují pouze na části možného řetězce biologických souvislostí. Odmítnutí nepřiměřených nabídek v UG lze vysvětlit buď preferencí pro spravedlnost, nebo preferencí pro vzájemnost. Crockett et al. (63) kombinovali farmakologické manipulace s funkčním neurovizuálním vyšetřením, aby prošetřili, jak serotonin moduluje každou z těchto preferencí samostatně. Předchozí neurovizuální studie ukázaly, že spravedlivá sociální výměna stimuluje aktivitu ve ventrálním striatu a mediální prefrontální kůře (64–66). To naznačuje, že aktivita v těchto regionech může souviset s preferencí spravedlnosti. Crockett et al. (63) zkoumali účinek deplece serotoninu na reakce ve ventrálním striatu a mediálním PFC po přijetí spravedlivých nabídek v UG a zjistili, že při depleci serotoninu dochází k oploštění reakce v těchto oblastech. Hladiny serotoninu pozitivně korelují s preferencí pro spravedlnost. Negativní reciprocita byla spojena s aktivací v dorzálním striatu. K aktivaci dorzálního striata dochází také při odvetných akcích následujících jak po zážitku, tak po pozorování neférového chování

(67, 68). Kromě toho velikost aktivity dorsálního striata koreluje s cenou, jakou je subjekt ochoten zaplatit za potrestání narušitele. Tato zjištění souhrnně naznačují, že dorzální striatum signalizuje instrumentální hodnotu záporné reciprocity (69).

Syntéza experimentálních poznatků ukazuje na důležitou roli serotoninu jak ve vyhýbání se zranění, tak v sociálních preferencích spravedlnosti a vzájemnosti. Otázkou je, zda mohou tyto dva zdánlivě odlišné aspekty morality odrážet jeden základní rozměr. Deplece serotoninu zesiluje negativní sociální preference v rámci podmínek nevýhodné nerovnosti, zatímco zvýšení serotoninu snižuje negativní sociální preference v tomto nastavení. Za předpokladu, že lidé jsou náchylní ke spolupráci v sociálních dilematech (57), by mělo posílení serotoninu zlepšit kooperaci osob (70), zatímco deplece serotoninu by měla způsobit, že lidé budou méně kooperativní (59). Navíc, jak ukázaly předchozí studie, manipulace s hladinami serotoninu ovlivňuje u lidí s dispozicí k agresivitě jejich agresivní chování.

V neposlední řadě stojí za zmínku, že sociální kognitivní a emocionální procesy, týkající se reprezentace duševních stavů druhých a emocí (tj. mentalizace a empatie), hrají velmi pravděpodobně roli při formování obav z poškození a nespravedlnosti (71, 72). Nedávné studie ukázaly, že struktura a funkce oblastí mozku zapojených do mentalizace, jako je například temporoparietální spojení (TPJ) a superiorní temporální sulcus, mohou predikovat pozitivní sociální preference a následnou velkorysost (73, 74). Podobně oblasti spojené s empatií, jako je přední inzula a kůra předního cingula, jsou citlivé na morální stav druhých a korelují s altruistickou pomocí (75, 76). Stále otevřenou otázkou zůstává, zda serotonin moduluje morální chování nepřímo tím, že ovlivňuje empatické reprezentace

v TPJ, inzule a kůře předního cingula, nebo přímo změnou sociálních preferencí ve striatu a mediální PFC.

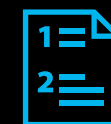
Spravedlnost a nespravedlnost u dětí

K rozvoji citu pro spravedlnost dochází zvnitřněním systému hodnot, který se projevuje kontrolovaností chování a nadosobním zřetelem k následkům jednání. Zdroji takové internalizace jsou pro dítě především rodiče, sourozenci, jiné dospělé osoby, s nimiž se dítě identifikuje, instituce a osobní zkušenost. Ve věku kolem druhého roku si děti začínou uvědomovat, že city někoho jiného se liší od jejich vlastních. Začínají zkoumat, jak se druhý člověk cítí (77). V tomto stádiu jsou například schopny rozpoznat, že kvůli hrdosti druhého není dobré věnovat jeho pláči nadměrnou pozornost. V pozdějším dětství jsou již děti schopny pokročilejší formy empatie, nejen s jednotlivci, ale i s celými skupinami lidí (například s diskriminovanými). Empatie vede k tomu, že se člověk zastane oběti před útočníkem. Původní empatická snaha, aby nikomu nebylo ublíženo, pravděpodobně postupně vytváří cit pro spravedlnost. To se rozvíjí do morálního přesvědčení a touhy zmírnit neštěstí a nespravedlnost. Děti začnou uvažovat o spravedlnosti, když se setkají s nespravedlností, kterou prožívají jako křivdu. „Anička dostala více té dobroty,“ nebo „Já jsem byl za to potrestán, bratr ne.“ Obvykle začnou proti takové nespravedlnosti protestovat (ovšem pokud mají silný strach z protestování, nedovolí si to). To, jak jsme schopni důvěřovat tomu, že spravedlnost má smysl, souvisí s naší základní důvěrou a bezpečím vůbec. Větší nebo menší důvěra ve svět kolem nás, ve druhé lidi a v sebe sama souvisí s časnou vazbou (78). Lidé, kteří zažili dostatek bezpečí v časném dětství, jsou schopni unést více nespravedlnosti v následujícím životě, než lidé, kteří měli bezpečí v dětství nedostatek. Ovšem mat-

čina schopnost vytvořit pro dítě dostatek bezpečí, přijetí a ocenění souvisí s její vlastní genetickou výbavou, ale také s prostředím, které ji obklopuje, které potřebuje také dávat dostatek bezpečí, přijetí a ocenění (79). Také vlastní genetická výbava dítěte může souviset s tím, nakolik se cítí bezpečně. Rané zkušenosti vedou k vytvoření etických postojů, které se internalizují a pak uplatňují na vlastní i cizí chování. Dá se mluvit o „etických schématech“, která automaticky spojují s určitým chováním k druhým lidem jeho hodnocení, zda je to „správné“ nebo „nesprávné“ z hlediska morálky. Důvěra ve spravedlnost může být narušena dalšími zážitky od raného dětství. Než člověk doroste do dospělosti, potká jej celá řada nespravedlností. Starší nebo mladší bratr vám vezme hračku, chcete ji zpět a matka vás pokárá. Mladší sestra něco rozbije a vy dostanete vyčíněno, že jste jako starší měli na ni dávat pozor. Dva kluci zlobili ve škole a celá třída musela zůstat po škole a psát diktát. Nejtěžší je utrpět křivdu od člověka, kterému dítě potřebuje důvěřovat, jako je rodič: „Zpočátku jsem se to styděla komukoliv říci, pak jsem se svěřila mámě a ona to pak řekla u večeře a všichni se mi smáli.“ Nebo ještě těžší: „Když jsem řekla mámě, že mě dědeček obtěžuje, řekla mi, ať to nikomu neříkám, protože to bude hanba a ať k němu nechodím.“ Opakovaná křivda od rodiče může v dítěti zasít nedůvěru k lidem a ve spravedlnost vůbec „Nikomu se nedá věřit!“. Nebo dítě hledá chybu v sobě, že musí být špatné, když s ním rodiče takto jednají. „Otec přijel z cesty a přivezl panenku sestře a mně nic. V něčem jsem musela být špatná, když jsem si ji také nezasloužila.“

Vývoj chápání spravedlnosti v lidské historii

V starověkých kulturách je náboženství nástrojem porozumění světu. Pohled na spravedlnost je s ním propojen, dá se mluvit o zbož-

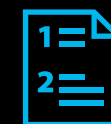
štění spravedlnosti (80). Chápání spravedlnosti bylo tedy spojováno nejen s tím, co jsou si lidé povinováni navzájem, ale s povinností tváří v tvář božímu řádu. Spravedlnost je odměňována dobrým životem, nespravedlnost bohové trestají. První tendence k oddělení spravedlnosti od náboženství se objevují ve starém Řecku. V Homérově Iliadě i Odyssee má spravedlnost ještě božský původ, ale ten už nezahrnuje vše. Dominantní postavení v rozhodování o tom, co bude „spravedlivé“, měl sice Zeus, ostatní bohové však do jeho rozhodnutí vstupovali a ovlivňovali dopady v případě ohrožení nevinných, a také velmi lidsky v případě svých oblíbenců. Nad spravedlností už nevládne pouze striktní boží zákon. Prosazuje se zde starověká šlechtická kultura s etikou hrdiny a válečníka. Čest a sláva jako nejdůležitější morální hodnoty stojí v protikladu proti hanbě a studu, méně často proti pocitům viny. Rozvoj antické etiky ve filozofii pak téma spravedlnosti dále rozvíjí. Kromě otázek, co je dobré a co špatné, začíná uvažovat o správném způsobu lidského života. Sókratés říká, že jej vede svědomí (daimonion), a věří, že ctnost souvisí s poznáním a neřest je plodem neznalosti (81). U Platóna (82) je spravedlnost (dikaiosyné, justitia) základní ctností. Podle něj spravedlnost existuje jako věčně platná danost. Věř v existenci obecného „řádu bytí“, který je „v pozadí“ všeho, co nás obklopuje. Je poznatelný cestou rozumu. Spravedlnost legitimuje idea dobra (83). Člověk má podle Platóna tři stránky: žádostivost, vůle a rozum. Rozum má ovládat žádostivost za použití vůle. Na otázku, proč je lepší být spravedlivý, učí Platón, že rozum se zabývá věčnými hodnotami, žádostivost dočasnými, a proto má mít rozum přednost. Spravedlnost harmonizuje mezi sebou všechny tři složky duše (84).

Aristoteles (85) chápe spravedlnost jako zvláštní ctnost, která je sice pochopitelná rozumem, ale souvisí s kontextem, kterým

je pro něj společenství v polis. Je zastáncem teorie středu („zlatá střední cesta“). Špatné jsou pouze extrémy. Například hněv je dobrý, pokud člověka podněcuje, ale hněv ve svém extrému (zášť, nenávist) je špatný, stejně jako v druhém extrému (netečnost, apatie). Harmonie leží mezi extrémy. Etika znamená nejen vědět, co je dobré a co špatné, ale také se podle toho řídit v životě. Spravedlnost chápe jako způsob volby mravních principů, které řídí jednání člověka k dobrým výsledkům, tj. blaženosti. Rozeznává dva druhy spravedlnosti: spravedlnost retributivní (odplácející) a spravedlnost distributivní (rozdělovací).

Epikurejci chápali člověka jako hotovou bytost, která je soběstačná, má se však vzdát nespelnitelných přání a nadějí, které by jí bránily neprožívat svůj život příjemně. Epikuros odmítá, že by spravedlnost měla nějaký přirozený fundament, a mohla tak být nezávislá na lidských postojích. Jediným cílem člověka je blaho, které znamená nemít trápení a strach, které plynou z nespelnitelných přání. Cestou k blahu je tedy sebeovládání a sebeomezování (1).

Stoia, dominantní proud pozdní antiky, se zaměřuje primárně na spravedlnost v podání jedince. Spravedlnost je prvořadou ctností, která je moudrostí či zvykem, který uzpůsobuje jedince k dobrému životu. Vesmír podle stoiků uspořádala inteligentní bytost a má smysl (logos). Člověk má brát realitu takovou, jaká je, přijmout, že některé věci může změnit a některé nikoliv. Za ty, které může změnit, má přijmout odpovědnost. Podle stoiků nezáleží na výsledcích jednání, ale na dobré vůli. Cicero, který na stoiky navazuje, však nejde pouze o to, aby si členové společenství vzájemně neškodili, ale naopak chce, aby jednotlivec „spravedlivě“ sloužil všeobecnému prospěchu, tj. státu. Podle Cicera se člověk nespravedlnosti dopouští dvěma základními způsoby:

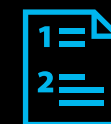
bud' ji přímo páchá, nebo jí nebrání, i když by mohl. Je rozdíl mezi nespravedlností, kterou člověk spáchal v afektu, a nespravedlností plánovanou. Ta druhá je mnohem horší. Základem spravedlnosti je věrnost, tj. stálost a pravdivost řečeného a dohodnutého. Spravedlnost je nutná, ale zdaleka ne postačující podmínka pro dobré vztahy mezi lidmi. Vedle spravedlnosti je potřeba ještě úcty, velkorysosti, důvěry, laskavosti nebo štědrosti.

Křesťanství mluví o možné záchraně člověka a blaženosti. Tu však v rukou nemá člověk, ale Bůh jako poslední instance, která posuzuje jeho činy, nakolik byly spravedlivé. Výslovné vymezení morálky je zakotveno v Desateru (které přebralo z Židovství). Pokud člověk tyto nároky nezvládne, musí to přiznat a může doufat v Boží odpuštění. Reformace je pak přísnější, ukazuje na řadu nespravedlností ve společnosti, od kupčení církve až k nespravedlivému rozdělení společnosti a ukládá jedinci stálé zpytování svých činů. Člověk je tváří v tvář Bohu špatný a musí se snažit takovým nebýt (86).

Skotské osvícenství (Bentham, Mill) při hledání „štěstí pro všechny“, s důrazem na povinnost účinně ve společnosti jednat, vedlo k postulování principu užitečnosti. Akce je užitečná, pokud vede k co největšímu a nejtrvalejšímu štěstí co nejvíce lidí (1). Záleží tedy především na následcích každého činu, to, zda je čin v souladu s normami, je druhořadé. Benthamova racionalistická etika je založena na třech sloupech: prozíravosti (prudence), poctivosti (probity) a dobročinnosti (beneficence). Protože cílem každého jednání je zvětšovat štěstí a omezovat strasti zaslouží si podle Benthama ochranu všichni, kdo mohou trpět. Obsahovým určením toho, co je blaho jakožto korektiv spravedlnosti, se však vyhýbá. Aby mohla být idea spravedlnosti součástí utilitaristické teorie, pokouší se Mill vysvětlit

původ, příčinu a důvod existence „citu pro spravedlnost“. Existenci „citu pro spravedlnost“ považuje za fakt a pokouší se prokázat, že tato vlastnost nezajišťuje, že se člověk vždy zachová spravedlivě. Ukazuje na existenci emocí, které jsou s to vést lidské jednání. Proto i „cit pro spravedlnost“ může být použit různými způsoby a pak dochází k různému použití významu spravedlnosti. Pokládá proto za důležité podřídit různorodé tendence „citu pro spravedlnost“ jednotícímu principu a tím je princip všeobecného maximálního užitku. Mill se snaží prokázat slučitelnost „citu pro spravedlnost“ a principu všeobecného maximálního užitku. Odlišuje morální povinnosti od samotného požadavku spravedlnosti. Morální požadavek musí být pro případ, že nebude dodržen, spojen s možností oprávněné sankce. Zachová vazbu mezi „citem pro spravedlnost“ a touhou po adekvátním potrestání činů, které jsou v nesouladu s morální povinností, zároveň zajišťuje, že hodnotící kritéria jsou zajištěna v jasném systému legitimního práva. „Cit pro spravedlnost“ je hnacím hybatelem pro naplňování spravedlnosti, ale jeho eventuelní iracionální výchyly jsou napravovány principem všeobecného maximálního užitku. Primárním cílem ale není sama spravedlnost, ale analýza lidského štěstí, případně potřeb. Ta podmiňuje určení postupu jak maximalizovat konkrétní potřeby jednotlivců, pro které platí, že mají stejnou vážnost a důležitost jako kdokoli jiný.

Kant (87) si byl vědom, že nepoznáváme věci „o sobě“, ale věci, jak se nám jeví. Morálku proto zakládá na dobré vůli jako jediném správném východisku pro dobré jednání. Mravní autorita není dána zvnějšku, ale vychází ze samotného člověka. Touto sebeurčující autoritou je praktický rozum, který formuluje mravní zákony. Ty platí nepodmíněně. V Kritice praktického rozumu (87) představil kategorický imperativ: „Jednejte tak, aby maxima vaší vůle mohla

vždy být současně uplatněna jako princip vytvářející univerzální zákon.“ Kantova morálka je apriorní – platí bez ohledu na důsledky. Kategorický imperativ je dán sám sebou, není třeba ho dokazovat. Mravní zákon se projevuje také jako povinnost. Morálně dobré musí být vždy s povinností ve shodě. Druhý nesmí být prostředek našeho prospěchu – cílem je lidskost. Sklony a smyslové impulzy, pokud stojí proti povinnosti, vedou k nemorálnímu jednání.

David Hume chápe spravedlnost jako „nepřirozenou“, umělou ctnost, která je odvozeným produktem konkrétní společnosti (80). Ovšem nepokládá ji za méněcennou, protože je stabilizujícím faktorem, projevujícím se především při řešení majetkových otázek. Podle Huma „rozum je otrokem vášně“. Rozum i mínění rozumu (víry) jsou motivačně neutrální. Motivační síla vzniká z vášně – tužeb, lásky, citů a jiných emocionálních hnutí mysli. Rozum plní reprezentační a informační funkce. Ty nemohou motivovat, pokud nejsou spojeny s vášněmi. Vášně nemohou být ani pravdivé, ani nepravdivé, ani v souladu s rozumem, ani proti rozumu. Stavy mysli dělí na dvě skupiny: 1) mínění rozumu (víry), která jsou schopná pravdy, ale jsou motivačně neutrální; 2) motivačně nabitě vášně, které ale nejsou schopné pravdy ani spravedlnosti. Jedině vede k tomu, aby se podrobil pravidlům spravedlnosti, „kalkul užitečnosti“. Příjemnost a užitečnost jsou určujícími impulzy, které podmiňují lidské rozhodování, a tedy i představy o spravedlnosti.

Friedrich Nietzsche (88) se staví odmítavě vůči morálním konceptům doby. Člověk má být schopen „přitakání životu takový, jaký je“. Zarathustrovým výrokem „Bůh je mrtev!“ se loučí s představou absolutní morálky (89). Spravedlnost je egoistický základ, na němž je budován interpretační rámec, kterému se druhotně přisuzuje normativní platnost. Nietzsche předpokládá uzavření

jakési smlouvy. „Spravedlivá smlouva“ je výsledkem mocenského prosazení určitých skupin, které legitimují své výhody odvoláváním se na „spravedlivý“ řád věcí (88).

Psychodynamický pohled na svědomí a spravedlnost

Freud (90) byl patrně prvním badatelem, který se zaměřil na vývoj osobnosti a zdůraznil roli raného dětství a dětství při formování charakteru člověka. Podle psychoanalýzy Superego reprezentuje rodičovské hodnoty anebo společenské normy. Svědomí podle Freuda (91) je psychická instance, která neustále hodnotí vztah aktuálního Já s ideálním Já. Dítě postupně zvnitřní ty způsoby chování, které rodiče schvalují, do svého Ego-ideálu, a ty, které neschvalují, do svého svědomí. Tyto dva systémy superega pak dítě odměňují pocity hrdosti za schvalované chování a pocity viny za neschvalované chování. Později se můžeme identifikovat s učiteli, sportovci, zpěváky a jinými osobnostmi. Své *identifikace* si zpravidla neuvědomujeme, zejména nevíme, která pravidla, vzorce či morální příkazy jsme automaticky převzali a které nikoliv. Původní rodičovskou kontrolu nahrazuje sebekontrola. Mezi základní hodnoty, které se dítě učí od rodičů a dalších autorit, patří spravedlnost. Když si dítě formuje svoje Superego vytvářením vlastních morálních norem jako kopii norem rodičů, vrstevníků a jiných autorit, sladuje automaticky některé z vlastních charakteristik s charakteristikami druhých. Podle psychoanalýzy Superego není racionální, protože vyžaduje spíše dokonalost než možné maximum člověka. A trestá jej se stejnou tvrdostí, bez ohledu na to, zda člověk něco špatného udělal nebo na to jenom myslí (markantně je to vidět u klientů s agresivními obsesemi). Superego se snaží kontrolovat impulzy Id vnucováním morálních cílů a usilováním o dokonalost (90). Superego je posilováno pomocí identifikace. Dítě se identifikuje

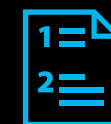
je se svými rodiči, na nichž je závislé, aby naplňovali jeho potřeby. Rodiče na něj přenášejí prostřednictvím odměn a trestů hodnoty společnosti, podle toho, jak si je interpretují. Aby si udrželo uznání a lásku rodičů, učí se identifikovat se ve svém chování s normami rodičů. Imituje jejich ideály i zákazy. Morální úzkost se objevuje ve chvíli, kdy člověk poruší internalizované rodičovské normy – obává se trestu Superega, přesněji svědomí. U morální úzkosti, na rozdíl od neurotické úzkosti, je podle psychoanalýzy člověk často racionální a schopný o problému přemýšlet. Superego uplatňuje svoje požadavky na Ego. To je schopné jim odolat a rozhodnout se v průběhu akce. Při neurotické úzkosti se však tato kontrola Ega ztrácí, lidé jsou v takové úzkosti, že nedokážou myslet jasně, odlišit představované od reálného. Úzkostní lidé jsou silně přesvědčení, že budou potrestáni, resp. se chovají, jako by tomu věřili. Morálně úzkostní lidé obvykle vědí, že jsou to jejich vnitřní diktáty, které jim způsobují nepohodu. Úzkost je signálem, který Ego upozorňuje, že člověk nejedná v souladu se svým Superegem, motivuje jej k tomu, aby něco udělal, aby se vyhnul zevnímu nebezpečí, inhiboval pudový impulz Id, anebo aby poslechl hlas svědomí.

Etické postoje člověka jsou stále pod silným sociálním tlakem. Podle Kempinského (92) člověk nikdy nevyroste ze svých dětských let natolik, aby nehledal ve svém sociálním okolí oporu a náklonnost. Čím je však člověk závislejší na hodnotových soudech okolí, tím větší potíže mívá s tím být sám sebou a tím méně se řídí vlastním svědomím. Jakoby stále potřeboval potvrzení, že koná správně, eventuálně špatně. Po odmítnutí prožívá mravní úzkost. Pro závislého člověka jsou pocity morálního odsouzení natolik nesnesitelné, že se mohou objevit v sublimované formě jako příznaky. Role nemocného je role ne plně odpovědného za svoje chování.

Únikem do této role může být člověk zbaven tíživého pocitu výčitek svědomí. Mravní úzkost vede k rozštěpení subjektu na hodnotícího a jednajícího a hodnocení samo podléhá dalšímu hodnocení. Vlastní sebehodnocení závisí však nejen aktuálním přijetím prostředím, ale obsahuje i zvnitřnělé hodnoty důležitých postav a také vzory obsažené v kulturní tradici (93). Svědomí a charakter tedy vznikají ve výchově. Ale nejsou pouze výsledkem výchovy. Člověk není totiž jen výsledkem výchovy, ale je zároveň i jejím aktérem (94). Svědomí znamená nejen reflexi svého chování k jiným, ale i reflexi svého vztahu k sobě samému. Porozumění vlastnímu jednání pomáhá člověku být nezávislým na vnější autoritě a projevovat se autenticky. Podle Hoffmana (77), který dlouhodobě zkoumal empatii, jsou kořeny morálky právě v ní; protože jde o soucítění s potenciální obětí. Kromě přímého spojení mezi empatií, altruizmem a spravedlností existuje další schopnost empatického citu a cítění spravedlnosti, a to je představa sebe sama v situaci někoho jiného – to nás vede k dodržování spravedlivých principů.

Praktická psychoterapie a spravedlnost

Psychoterapie zpravidla ke spravedlnosti explicitně nesměruje, ale spravedlnost bývá obsahem řady vnitřních i zevních konfliktů klientů a reflexe postojů ke spravedlnosti ve vnějším světě i vnitřním světě je potřebná, protože jinak hrozí nereflektovaný vnitřní konflikt, který se projevuje napětím, nespokojeností či jinými příznaky (95). Spravedlnost jako téma bývá v jednotlivých psychoterapeutických modelech obsažená, zpravidla však není explicitně tematizovaná. Konflikty typu: „Mám lhát kamarádce, abych ji nezranila, nebo jí mám říci pravdu, i když ji to bude silně bolet a možná se přestane se mnou přátelit?“ nebo „Nedokážu se už o mámu starat,

jsem po těch letech, co není schopna chodit, z toho už vyčerpaná, ale nemám sílu ji dát do nemocnice, protože se bojím, že by tam umřela. Taky když jsem byla malá, tak se o mne starala a bylo to až do dospělosti, nemohu jí to udělat. Na druhé straně zanedbávám svoje dospívající děti, protože máma mi zabere veškerou energii.“ se však oblasti spravedlnosti zjevně týkají. Psychoterapie by měla být spravedlivá také proto, že jinak nastavuje pokřivený obraz světa.

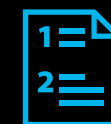
Kompetence terapeuta

První otázkou spravedlnosti v terapii je, zda je terapeut kompetentní terapii dělat, zda má na to schopnosti, dovednosti, kompetence. Na tuto otázku by měl terapeut dostat odpověď ve svém výcviku a supervizi. Jako zpětná vazba může působit hodnocení jeho praxe klienty a kolegy. Člověk by neměl psychoterapii dělat, pokud na to nemá dostatečné osobnostní vlastnosti. Sem patří inteligence, schopnost se vcítit do druhého člověka, porozumět mu, altruismus, laskavost a tolerance, optimizmus, schopnost rozumět sám sobě a reflektovat svoje chování (bez nutkavého hledání viníků), schopnost unést neúspěchy a kritiku, schopnost regulovat vlastní afektivitu a impulzivitu, trpělivost, houževnatost, schopnost zkrotit touhu po moci, kontrole nad druhými, zvládnout svojí úzkost. Některé z těchto vlastností lze rozvinout nebo zmírnit v psychoterapeutickém výcviku, ale pravděpodobně ne úplně změnit. Člověk někdy není schopen dostatečně vidět, jak na tom sám je. Zde je důležitá role výcvikových trenérů, kteří frekventanta do výcviku vybírají, a také jejich poctivost v tom, že mu včas řeknou, že psychoterapii nemá dělat a dále si neplatit výcvik (přestože jsou na tom sami škodní), protože to nemá valnou cenu. Další části danosti jsou dovednosti, které terapeut má. Ty se týkají schopnosti rozpoznat problémy (diagnostikovat, koncep-

tualizovat), i silné stránky klienta, dovednosti ukázat klientovi cestu k řešení potíží (strategie změny) a dovedností, které mu pomohou změny udržet. Jednotlivé dovednosti se terapeut učí během výcviku, zpravidla některé zvládá lépe a některé hůře, podle svých osobních daností i příležitostí si dovednosti vyzkoušet. Při nácviku dovedností se zpravidla dopracují až do úrovně kompetencí lidí, kteří měli pro to vlohy. Nicméně mohou do toho zasáhnout četné okolnosti, včetně kvality výcviku. Výcviky se značně liší v tom, jak kompetentní terapeuti z nich vycházejí, a ti to sami často nevidí. Proto je důležitá supervize zvenčí, jinak hrozí podlehnutí sebe-iluzi. Rovněž je důležité umět zhodnotit, pro které typy klientů výcvik terapeuty připravil a pro které nikoliv. Ne každý výcvik vycvičí pro práci s celým spektrem klientů a nebývá to sdělováno. Většina frekventantů končí výcvik s iluzí, že „jsou schopni všeho“. Konkurenční boje mezi psychoterapeutickými směry i mezi jednotlivými výcvikovými instituty mohou být důvodem takového zaslepení.

Výběr klientů do terapie

Samotný výběr klientů do terapie může být zatížen řadou etických otázek, které souvisejí se spravedlností. Rozhodování o přijetí klienta do terapie – zda s daným klientem terapii zahájit, nezahájit, zda jej neodkázat k někomu jinému, nutně obsahuje také úvahy o spravedlnosti takového rozhodnutí. Spravedlivé by bylo ujasnit si, zda terapeut umí s daným klientem pracovat, zda mu pomůže, neuškodí, také zda je možné pracovat s ním za daných podmínek (pojišťovna, platba přímo a její výše, časové možnosti, možnosti pracoviště) a s klientem poctivě probrat tyto podmínky v rámci kontraktu. Zde však může být situace se spravedlností na štiřích – terapeut snadno podlehe uspokojování vlastních potřeb, kterým

dá přednost před potřebami klienta – potřeba peněz, menší námahy, úspěchu, kontroly nad druhými, vyhovět druhým, podrobit se organizaci apod. před otevřeným diskutováním všech podmínek s klientem. Zpravidla mají přednost klienti s méně závažnými problémy, bez poruchy osobnosti, dobře platící, loajální, mladí a hezcí. Vůči klientům se závažnějšími problémy (kteří by často potřebovali psychoterapii více), s poruchou osobnosti, chudým, bouřícím se, starším a nepřitažlivým je to nespravedlivé. Bez supervize a poctivé sebereflexe nemusí terapeut tyto motivy u sebe rozpoznat.

Rozhodování klientů o tom, zda vstoupí do terapie, je rovněž předem regulováno terapeuti řadou faktorů, jako je cena terapie, reklama, popularita apod. Cena může být přiměřená, nebo naopak absurdně vysoká, aby odradila chudé klienty nebo aby zvýšila „cenu“ terapeuta, bez ohledu na jeho reálné kompetence, podle tržních zákonitostí, podobně jako reklama. Reklamu si může dělat terapeut sám svými produkty, jako jsou články v časopisech, vystupování v televizi, webové stránky apod.

Konceptualizace případu

Konceptualizace případu se zabývá mapováním toho, jak se problém klienta projevuje, jak se v minulosti vyvinul, co jej udržuje. V příběhu klienta, na kterém konceptualizace staví, je obsažena řada reálných nebo domnělých nespravedlností, se kterými se různými způsoby klient vypořádává. Zejména pocity křivdy z výchovy v dětství, partnerského vztahu, vztahu v kolektivu v dětství či dospělosti. Otázky se týkají toho, co měl klient jako dítě od rodičů dostat a nedostal (bezpečí, přijetí, ocenění), nebo naopak čeho dostal nadměrně (kritika, tresty, zodpovědnost, požadavky, omezení, manipulace, zneužívání), jak bylo spravedlivé chování

druhých k němu v porovnání s jinými zúčastněnými a také jak byl sám nespravedlivý a jak se k tomu nyní staví. Křivdy z dětství se zpravidla týkají toho, co rodiče měli dát a nedali, že dávali přednost sourozenci, nespravedlivého nebo nadměrného trestání nebo využívání klienta rodiči pro naplňování převážně svých potřeb. Patří sem například vtahování dítěte do spojení proti druhému rodiči, zneužívání ke svému předvádění se, vylévání si vzteku, zabezpečování se před partnerem nebo k ukojení svých sexuálních potřeb. Klienti rovněž vnímají jako nespravedlivé, že rodiče nebrali vážně jejich potřeby a emoce, nedali jim dostatek pocitu bezpečí, neposkytli jim dostatečné vedení a jistotu, nechválili je za šikovnost, nepodporovali jejich sebedůvěru. Často si to jako děti vysvětlovali tím, že musí být špatní, když se k nim velcí takto chovají. Tato nespravedlnost v dětství může způsobit celoživotní nadměrné hledání chyb na sobě i na druhých nebo stálé pochybnosti o tom, zda se k nim budou lidé v dospělosti chovat spravedlivě.

V aktuálních problémech klientů se rovněž objevuje řada pocitů nespravedlnosti, kterými se trápí. Partner jim nepomáhá, nemá je dost rád, naopak je kritizuje nebo odmítá. V práci šéf nadržuje kolegyni, plat je malý a práce stále více stresující, je jí moc za málo peněz, kolegové i šéfové často křivdí, dělají svoji práci špatně nebo se ulévají a ještě mají privilegia. „Já se snažím a on si myslí, že je to samozřejmost a ani mě neocení.“ „Obětovala jsem jí život a teď, když má rodinu, nemá o mě zájem.“ Je obvyklé, a asi taky lidské, že zpravidla je za nespravedlivého považován někdo jiný. Jen výjimečně přijde dospělý klient, který chce pomoci v tom, že se sám chová nespravedlivě, například ke svému malému dítěti, protože se neumí ovládat nebo má radši dítě druhé. Problémy se spravedlností také často souvisejí s nedostatečnou kritičností k sobě a nedostatkem

sebereflexe, nadměrnou kritičností k druhým, nebo s nadměrnou kritikou k sobě, která nejčastěji souvisí s perfekcionizmem, emoční nestabilitou, percipovanou nebo reálnou kritikou od druhých.

Funkční analýza

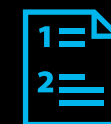
Funkční analýza se zaměřuje na důsledky problémů pro fungování a prožívání klientova života a života jeho okolí v různých důležitých oblastech (vztahy, zaměstnání, volný čas). Spravedlnost hraje významnou roli při poměřování současných vztahů klienta. Řadu důsledků svých problémů považuje za nespravedlivé, percipuje nespravedlivé jednání druhých k sobě. Zpravidla si méně všímá svého nespravedlivého chování k druhým. To ústí do četných interpersonálních konfliktů.

Terapeutický vztah

Dobrý terapeutický vztah je základ, bez kterého je obtížné, aby terapie vůbec probíhala. Pokud jde o spravedlnost, objevuje se zde řada otázek. Co se v terapeutickém vztahu děje? Pomáhá klientovi? Neškodí mu? Je spravedlivý? Nezneužívá terapeut, vědomě nebo nevědomě, klienta ke svým účelům? Je terapeutický vztah pro klienta dostatečnou oporou a vytváří dost podnětů pro to, aby dokázal problém řešit? Není naopak kvalita terapeutického vztahu brzdou pokroku klienta? Terapeut může žádat za vedení klienta nespravedlivé odměny. Rovněž klient může po terapeutovi žádat nadmíru času a vnitřních investic (vůči jiným klientům, terapeutově rodině i vůči terapeutovi samotnému).

Téma spravedlnosti v psychoterapeutickém vztahu se může týkat řady dalších aspektů, které souvisí s respektem ke klientovi a sebereflexí psychoterapeuta (96). Dostává klient přiměřenou

psychoterapii, vztaženo jak k potřebě, tak k ceně? Má klient stejné právo volby jako terapeut? Je schopen terapeut neprodlužovat svoji terapii, když vidí, že není úspěšná, a poslat klienta k jinému odborníkovi, který by mohl mít větší úspěch? Další otázkou je výška odměny pro terapeuta. Spravedlivá odměna je přiměřená námaze terapeuta (ale i dlouhodobé námaze, zkušenosti apod.), ale podléhá často také subjektivním kritériím (hamižnost, aktuální potřeba si vydělat), vlivům tržní společnosti, potřebám rodiny terapeuta či jeho pracoviště. Vyžadování nepřiměřené odměny je etický problém, stává se vzorem nespravedlnosti pro klienta, návodem k disociálním postojům při zacházení s lidmi, kteří jsou na něm závislí. Výše odměny však může být také zabezpečovací strategie, dávat nižší sazby může chránit před pocity viny z vlastních pocitů nedostatečné kompetence nebo také být dumpingovou strategií v konkurenčním boji s jinými terapeuty. Nadměrně vysoké sazby vedou k tomu, že klienti nepřicházejí, a mohou rovněž chránit terapeuta před anticipovaným selháním, rovněž mohou být reklamou nebo selekční strategií, pomáhající získat jen mohovité klienty s nezávažnými problémy. Efektivita a cena mohou být důležitým etickým problémem v terapii i z dalších důvodů. Pokud je vedena dlouhodobá terapie u klienta, kterému by stačil krátkodobý přístup nebo pokud léčba nemá žádný efekt a klient by potřeboval jiný přístup, ovšem terapeut by ztratil svůj výdělek, a proto léčba pokračuje, jde o vážný etický problém i v případě, že si terapeut racionalizuje nutnost dlouhodobé léčby teorií své psychoterapeutické školy (97). Ještě smutnější a eticky pochybnější je, když terapeut neodešle klienta k jinému terapeutovi, který by mu mohl prospět více, z konkurenčních nebo politických důvodů. Podobně problematické je nepřed-

psat klientovi medikaci, když je zjevné, že utrpení či riziko z jejího nepředepsání je vysoké.

Dalším tématem, úzce spojeným s terapeutickým vztahem, jsou odměny a tresty. Tato témata vypadají, jako by se spíše týkala výchovy, nicméně v psychoterapii se často objevují jak odměny klienta (pochvala, pozornost), tak tresty (odmítání pozornosti, kritika, moralizování), a obojí může být klientem vnímáno jako nespravedlivé. Podobně to může být při posílení (např. nadměrná chvála za nepodstatný pokrok, kterou vnímá jako manipulativní povzbuzování a často vnitřně kvalifikuje jako známku, že terapeut jej pokládá za tak slabého, že se musí uchýlovat k přehnané chvále), tak při negativní zpětné vazbě (např. moralizování o tom, jak je důležité udělat nějakou změnu v životě, chodit včas na sezení nebo dělat domácí úkoly, bez toho, aby se terapeut zajímal o to, jaký byl důvod).

Cíle psychoterapie

Cíle psychoterapie více nebo méně konkretizují to, kam se má během psychoterapie dojít, koho (klient sám, partneři, celá rodina) a čeho se cíle u konkrétního klienta týkají, jak jsou rozsáhlé (zbavení se příznaků, naučení se novému chování, změna hlubších osobnostních postojů) a nakolik mají pro klienta význam (zlepšení adaptace, naplnění důležitých hodnot, smyslu). Cíle psychoterapie často souvisí s narovnáním prožívané nespravedlnosti, je však důležité, aby nezpůsobovaly další nespravedlnost. Spravedlnost se týká minulosti, současnosti i budoucnosti. Pro změnu je potřebné zvýšit sebepochopení a sebepřijetí, aby bylo možné lépe chápat situaci druhých a naučit se toto pochopení verbalizovat způsobem, který jsou druzí schopni přijmout. Pro vlastní sebepřijetí je potřebné vyrovnat se s nespravedlností v minulosti, pro sebedůvěru

pak přesvědčení, že člověk je schopen jednat spravedlivě, a pro sebevědomí pak přesvědčení, že se nedá vykořisťovat a zvládne se postavit proti křivdě. To, co terapeut od klienta požaduje, i to, co požaduje klient od terapeuta, může být více nebo méně spravedlivé. Rovněž to, k čemu je klient veden, může být více nebo méně spravedlivé. Může být veden k přijetí nespravedlivosti v životě, kterou přijmout nechce, nebo k nespravedlnosti k druhým, pokud se terapeut domnívá, že cílem je pouze klientovo blaho a nebere v úvahu spravedlnost k okolí. Podobně může být terapeut žádán, aby pomohl klientovi získat sílu nebo naučit se jednání, které je nespravedlivé k jiným osobám. Psychoterapie se zabývá subjektivním hodnocením sebe a životních událostí, zaměřuje se na lepší zvládnání aktuálního a budoucího života a potřebuje nutně zprostředkovat i porozumění druhým lidem, protože klient mezi nimi žil, žije a bude žít. Spravedlnost ve vztazích je podmínkou dlouhodobého adaptivního zvládnání života bez nadměrného stresu a utrpení.

Terapeutické strategie

Terapeutické strategie probíhají v sezení s terapeutem nebo jsou zadávány jako domácí úkol (typické pro KBT). Otázku vhodných strategií, které mohou pomoci ke změně problémů, se kterými přichází klient, tak, aby mohl být v životě spokojenější, lépe jej naplňoval a neměl příznaky způsobující stres, řeší každý psycho-terapeutický směr svým způsobem. Ke spravedlivému rozhodování, zda strategie, které terapeut ovládá, mohou klientovi pomoci s problémy, zda jeho přístup je k dané problematice indikovaný, jeho kompetence dostatečné a zda jsou vhodné u konkrétního klienta v jeho aktuální situaci, přispívá terapeutův výcvik, ale také jeho etická reflexe. Ve vlastních terapeutických strategiích musí

být řada domnělých nebo reálných křivd zpracována s hlubším pochopením, někteří klienti se potřebují naučit přijmout, co se stalo, a nenést si to dále, jiné lze naučit, jak se současné křivdě postavit nebo minulou křivdu odčinit reálně nebo ideatorně.

Jak pomoci se změnou? Prvním krokem je vytvořit bezpečnou atmosféru, dopřát klientovi pocit přijetí a ocenění v terapeutickém vztahu. Až pak je možné pracovat na hlubší sebereflexi a ujasnit, nakolik hodnocení situace jako nespravedlnosti souvisí se situací samotnou, a nakolik s očekáváním předem, hlubšími zraněními postoji a nadměrnými potřebami, které reálně druhý nemůže naplnit. Dalším krokem je lepší pochopení pro druhou stranu, bez přičítání úmyslu, čtení myšlenek, selektivního vybírání faktů. Řadu nespravedlivých událostí je potřeba nejprve diskutovat, probrat do detailu, případně nechat přehrát v sezení, pak přepsat v imaginaci nebo hraním rolí, se změnou role, až pak je možné mentalizovat možné potřeby a postoje druhé osoby. Po přepisu řada zážitků ztrácí konotaci nespravedlnosti, protože umožní jejich širší pochopení v souvislostech.

Současné situace, které klient prožívá jako nespravedlivé, je potřeba detailně popsat, jak fakticky vypadají, prodiskutovat míru kognitivního zkreslení a význam pro klienta, představit si alternativní možnosti chování a nacvičit optimální varianty pomocí hraní rolí.

Klient se během psychoterapie učí být spravedlivý, rozpoznat vlastní kritéria spravedlnosti, odlišit je od postoje k tomu, co ostatní za spravedlivé považují, a reflektovat různé druhy spravedlnosti, které se v jeho problémech odrážejí.

Další otázkou, která se může objevit v průběhu terapie samotné, je, zda v určitých situacích v terapii pokračovat, zda ji ukončit

nebo zda neodeslat klienta do jiné léčby. Rozhodování v průběhu terapie nebývá připravené předem, protože reaguje na dění v jednotlivých sezeních a na konkrétní proces individuální terapie. Terapeutické situace mohou být očekávatelné, ale většinou je průběh do větší či menší míry originální a vždy se objevuje řada situací, ve kterých se terapeut potřebuje poctivě a spravedlivě rozhodovat a hledat odpověď na nesnadné otázky, jako např. Mám použít metodu, která je více ohrožující pro terapeutický vztah, ale nutná pro dosažení pokroku v terapii, nebo raději klienta neohrozit s tím, že jej možná využívám nadměrně protrahovanou léčbou? Probírám s klientem toto svoje rozhodování, nebo si to nechávám pro sebe? Je to spravedlivé? Přiznávám si bezradnost k léčbě, anebo si nalhávám, že to zvládnou, i když vše ukazuje na to, že léčba se nedaří? Obviňuji za neúspěch terapie klienta, nebo sebe, nebo oba, nebo někoho dalšího (rodinu klienta, systém apod.)? Jsem poctivý ke klientovi, nebo jej manipuluji, aby vyhověl mojí aktuální potřebě? Beru si situace, které mi nejsou jasné nebo se v nich nedaří na supervizi nebo raději je schovám? Čekám od supervize, že vezme za mě odpovědnost a manipuluji supervizora k tomu, aby mě spíše ocenil, i když skutečnost terapie je jiná?

Sebereflexe terapeuta

Sebereflexe terapeuta se věnuje vlastnímu prožívání terapeuta, a to ve vztahu k samotné terapii – nakolik vlastní prožívání může terapii pomoci nebo ji brzdit, jednak důsledkům pro sebe sama a svoje okolí – nakolik terapie mění v dobrém nebo špatném vztahy a prožívání, (naplnění potřeb, smyslu, dobra) fungování terapeuta v jeho prostředí a nakolik jeho vztahy a fungování mimo terapii zasahují do samotné terapie (otázky protipřenosu).

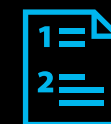
Otázek, které si terapeut může klást a které se týkají spravedlnosti, je celá řada.

- *Co bych měl, co musím a co mohu?* Co je ideální, co možné a co optimální? Většina terapeutů, pokud jsou zkušení, má představu, jak by mohla terapie probíhat ideálně, nicméně uvědomuje si i svoje limity a okolnosti, které ideálům nepřejí. Zvážení, co bych měl, protože klient to potřebuje, co musím, protože jinak bych jej poškodil, a co mohu pro své limity nebo mohu udělat navíc v prospěch klienta, pokud bude možnost, je důležité, abychom nestavěli klientovi vzdušné zámky, které jsou nereálné.
- *Jsem schopen nabídnout klientovi to, co doopravdy potřebuje, nebo jsem rád, že mám klienta v terapii?* Motivace k terapii nemusí být jen pomoc klientovi, ale také potřeba mít kazuistiku případu do výcviku, zvýšit svoje sebevědomí, neschopnost říci ne. Otázky spravedlnosti se týkají také délky terapie, která může souviset se snahou mít dlouhodobý stálý příjem nebo naopak zbavit se rychle klienta, se kterým je práce namáhavá nebo málo posilující.
- *Jak nakládat se svými možnostmi?* Naše možnosti i schopnosti jsou limitované, a to se objevuje i v psychoterapii. Vede to k řadě etických úskalí, např. slíbíme terapii, na kterou pak nemáme čas, nebo pro povzbuzení klienta nabízíme nerealistické cíle, kterých nemůže dosáhnout. Nabízené možnosti jsou slibem, který klienta vede ke zklamání, když tyto možnosti nejsou naplněné.
- *Nejsem ve vleku protipřenosu?* Jednou z nejdůležitějších oblastí sebereflexe je uvědomování si protipřenosu. Trestám klienta nebo jej nadměrně oceňuji za nedůležité věci? Co mě k tomu vede? Zlobím se na něj, že terapie neběží tak snadno, jak bych chtěl? Mám snahu mu pomoci, nebo mu potřebuji lichotit, aby mě měl v oblibě? Netrestám jej proto, že mám vztek na svého

partnera a potřebuji uvolnit svoje napětí? Nevedu ho v terapii k cílům, které bych sám chtěl dosáhnout, ale netroufám si na to? Není mým projektem, místo aby řešil svoje problémy?

Jedním z projevů protipřenosu může být prodlužování terapie. Může jít o problém, kterého si je terapeut vědom, prostě chce dále v terapii pokračovat, jen aby mohl dále inkasovat peníze, nebo o problém neuvědomělý. Skryté důvody pro prodlužování terapie mohou být syceny různými druhy protipřenosu, které pokrývají celou řadu lidských motivací, např. klient je přitažlivý a hezky se s ním pracuje nebo naopak klient je bojovný a terapeut potřebuje zvítězit. Terapeut si zpravidla racionalizuje prodlužování terapie teoretickými výklady. Protipřenos může vyústit do zneužívání klienta, které začíná překračováním hranic terapie. Polovědomé nebo nevědomé zneužívání díky protipřenosu se objevuje častěji u nevyzrálých terapeutů či terapeutů s poruchou osobnosti. Nemusí se však nutně týkat osobnosti terapeuta, jde však vždy o jeho slepé místo. Vědomé zneužívání klienta však zpravidla s poruchou osobnosti souvisí a terapeut si své chování buď racionalizuje (narcističtí, histriónští, hraniční, anankastičtí či závislí terapeuti) nebo pokládá zneužívání za své právo (disociální).

Zneužívání může být emocionální, kdy terapeut řeší na úkor klienta své emocionální problémy, vybíjí své napětí, doporučuje řešit problémy způsobem, kterým sám ve svém životě nedokáže, využívá klienta k vlastní gratifikaci, vede jej k tomu, aby jej chválil, užívá si jeho neschopnosti, bezradnosti, závislosti k tomu, aby se sám cítil mocný, obdivuhodný apod. Může také využívat sezení pro sebe, mluvit o svých problémech, předvádět se, jak on (oproti klientovi) skvěle své problémy řeší apod.

Při erotickém zneužívání kořistí terapeut vědomě nebo nevědomě na klientově zamilování, které mu dělá dobře, posiluje jeho sebevědomí, může přinášet materiální nebo sociální výhody. V případě sexuálního zneužívání využívá své moci k sexuálnímu styku s klientem. Jak erotické, tak sexuální zneužívání je neetické z řady důvodů. Vztah je od počátku nerovnocenný, protože terapeut je ve výhodě v situaci, kdy klient potřebuje pomoc, je na terapeutovi v určitých obdobích závislý, může jej obdivovat, svěřuje se, je méně schopen rozumět tomu, co se ve vztahu děje. Terapeut je naopak vycvičený profesionál, který vztahům rozumí podstatně více, je za svoji práci placen a navíc byl o nemorálnosti sexuálního zneužívání opakovaně informován a ví, že negativní důsledky pro klienta budou převažovat nad pozitivními. Terapeut staví své osobní potřeby nad morální kodex a nad potřeby klienta, za jejichž naplňování je honorován.

Při ekonomickém zneužívání využívá terapeut klientových ekonomických nebo sociálních možností ke svému prospěchu. Může se to projevit přehnanou výší poplatků za terapii, doplatky za terapii, i když sezení účtuje pojišťovně, prodlužováním terapie nad potřeby klienta, získávání materiálních výhod z činností, které klient provozuje, využitím klientových konexí apod. Ekonomické zneužívání často vypadá jako „přátelská výpomoc“, tedy v morálně posunuté společnosti docela nenápadně. Terapeut si toto své chování zpravidla racionalizuje a klient je pokládá za normální.

Práce s klientem, který vnímá nespravedlnost

Prvním krokem v situacích, které klient vnímá jako problém nespravedlnosti, je podrobný popis situace, nejlépe podle posledního zážitku, kdy se tento dojem objevil. Co se stalo, co kdo udělal nebo řekl, co si o tom klient říkal, jaké emoce mu to navodilo, jak se

choval? Pokud byl součástí situace rozhovor, je důležité jej popsat a přehrát, nejlépe také s obrácením rolí. Dalším krokem je pak kognitivní restruktura automatických myšlenek. Může se ukázat, že klient situaci rozuměl více či méně zkresleně. Pak je na místě zjistit, zda toto neporozumění nesouvisí s nějakými událostmi z dřívějšího života nebo z dětství klienta, a tyto situace přepsat v imagi-naci nebo při hraní rolí. Dalším krokem je pak návrat do nedávné situace, ujasnění si vlastních potřeb v ní, i potřeb druhého člověka. Následuje hraní rolí, kde klient hledá lepší řešení situace z hlediska obou účastníků tak, aby bylo co nejvíce spravedlivé. Podobně je tomu, i pokud je zjevné, že klientovi bylo ukřivděno. Opět je dobré propojit současnost se situací křivdy z dětství a provést její reskripci, pak až se věnovat reskripci a řešení současné situace.

Lucie popisuje situaci, ve které má pocit křivdy ze strany nadřízeného, který ji přesto, že je v práci přetížena, přidá další úkol s tím, že jej má udělat ona, protože její kolegyně mají děti a nemohou zůstat v práci déle. Lucie se vzepřela s tím, že raději z práce odejde, když je takto nefér zneužívána. Šéf řekl, ať si to rozmyslí, ale práci po ní přesto chce.

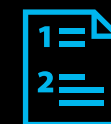
Po popisu situace terapeut navrhuje, aby si je v sezení přehráli

T (v roli nadřízeného): Chci vás požádat, abyste dnes zkompletovala tu zprávu pro ministerstvo. Právě mi volali, že to hoří a do zítřka to tam musí být. Víím, že to bude znamenat zůstat déle, ale zítra můžete o to dříve jít domů, nebo si to vyberte jiný den. Můžete to pro mě udělat?

L: Proč musím všechno dělat já? To je pořád! Zadejte to někomu jinému!

T: Máte pravdu, často po vás chci něco, co hoří. Jste jediná bez dětí, takže nejste tolik časově vázaná. Nabízím vám za to kompenzaci.

L: Jsem tady nejmladší, a tak mě všichni zneužíváte. Už mám toho dost. To dám raději výpověď.

T: To by mi bylo líto, protože jste dobrý pracovník, je na vás spolehnutí a nerad bych o vás přišel. Byla by to škoda pro celý podnik. Nicméně tu práci dnes po vás chci, nemám moc na vybranou. Můžeme to dělat spolu. Taky je to moje chyba, že jsem spletl termín odevzdání. Ale bez vás to nedokážu dodělat.

L: To je pěkné. Vy něco spletete a já to musím odnášet... já to prostě dělat nebudu, to raději odejdu! (končí rozhovor a odchází, zprávu nakonec pomáhá dokončit kolegyně se dvěma dětmi, které si vyzvedla ze školky a které si pak v kanceláři šéfa hrají).

Lucie má z celé situace ambivalentní pocity. Na jednu stranu si pochvaluje, že se prosadila, na druhou stranu si myslí, že jak šéf, tak kolegyně jsou na ni naštvaní. Další dny se oběma vyhýbá.

Terapeut se Lucie zeptal, zda už zažila někdy v minulosti podobné situace, kdy cítila, že je jí křivděno nebo je zneužívána nebo že chování někoho, kdo má autoritu, je nefér? Ano, mnohokrát v předchozí práci, ale i ve škole a s matkou jako dítě to zažívala často. Protože byl bratr mladší, „všechno“ musela dělat ona, on byl vždy šetřený, a když se něco rozbilo nebo nepovedlo, byla trestána za oba, protože na něj „měla dávat pozor“. „On byl prostě maminčin mazlíček a celý život mu dává přednost, i když je líný, špatně se učil, opustil ženu s dvěma dětmi, ale pro mámu je ten nejlepší. A když jsem šla studovat, řekla mi, že na to nemá peníze a musela jsem si při vysoké škole na sebe vydělávat, zatímco jemu studia platili... to bylo, jako bych byla cizí...!“ Lucie pláče. Po empatickém ošetření se terapeut ptá na situaci, kterou si ve svém životě pamatuje jako první s podobnými pocity nespravedlnosti, jako měla v oné situaci se šéfem. Lucie zavírá oči a chvíli vzpomíná. „To mi bylo asi pět a jemu tři roky. Byli jsme v dětském pokoji a já si s ním nechtěla hrát s autem, protože jsem si hrála s panenkami. Vztekal se a rozházel hračky po pokoji. Já jsem si ho nevšíkala a pak mě najednou zezadu praštil do hlavy kovovým autem. Začala mi téct krev, tak jsem začala rvát. Matka vběhla do pokoje a seřvala a seřezala mě a pak mi řekla, že

musím uklidit všechny hračky. Přitom je ze vzteku rozházel bratr. Trucovala jsem, ale matka mě znovu vylískala. Musela jsem to nakonec uklidit.“

T: To co popisujete, byla velká křivda, muselo to být bolestné zažít, že jsem potrestaná a ještě se musím snažit, když na vině je bratr.

L: Cítila jsem strašnou křivdu, že všechno je nefér a že mě máma nemá ráda, když mi to může dělat.

T: To muselo být pro malou holčičku velmi těžké... chci se zeptat, byl tehdy někdo ve vašem životě, kdokoliv, kdo kdyby tam byl nebo přišel, aby se vás zastal?

L: Nevím... nikdo tam nebyl... jediný, kdo by se mě zastal, by byl děda... ale taky babička z druhé strany, matka od otce... ti oba mě měli hrozně rádi, byla jsem pro ně první vnučka.

T: Kdo z nich by vás mohl lépe ochránit? Kdo by mohl matku zastavit?

L: Asi spíše děda, z toho měla máma velký respekt, babičku jako tchýni moc neuznávala...

T: Co jste tehdy nejvíce potřebovala?

L: Aby to bylo spravedlivé...

T: Jak by vám v tom mohl děda pomoci?

L: Prostě by nedovolil matce, aby mě bila a řvala na mě a uklízet hračky by musel brácha, protože je rozházel... no ještě moc neuměl uklízet... tak by mu pomáhala máma... jo a taky by brácha měl dostat na zadek, že mě praštil tím autem.

T: Kdyby se to tak stalo, jaké by to pro vás bylo?

L: Asi bych se cítila dobře, že je to spravedlivé... a že se mě někdo zastal.

T: Hezky jste to vytvořila... Můžete si zavřít oči a představit si tu situaci podle tohoto nového scénáře? Jde mi hlavně o to, najít pak ty pocity na konci... to, že jste se cítila dobře, že je to spravedlivé, že se vás někdo zastal. Můžeme to zkusit projít ve vzpomínce jako film až do bodu, kdy do pokoje vletí matka a pak rozvíjet tu novou představu?

L: Hraju si s panenkami a bratr na mne volá, ať si jdu s ním hrát s autem. Říkám, že si teď hraju s panenkami, ať si hraje sám. On se vzteká, tahá mě za ruku. Nedám se. Pak najednou přichází zezadu a praští mě do hlavy těžkým železným autem. Sahám si na místo na vlasech, teče mi krev. Do dveří vletí matka a slyším, jak řve a běží ke mně... čekám, že mě bude bít... jsem zkoprnělá...

T: Říkala jste, že kdyby tam přišel děda, dokázal by vám pomoci. Můžete si představit, co by měl udělat?

L: Vstupuje děda. Zařve na mámu – Silvo stůj – co se tady stalo? Ona si se mnou nechtěla hrát, tak jsem ji bouchnul, hlásí brácha. On rozházel všechny hračky a pak mě bouchnul. Teče mi krev, říkám. Ukaž, pojd' ke mně... neboj se, není to velké, to se zahojí a vyrosteš ve velkou princeznu. Půjdem to ošetřit. A tobě Silvo, chci říci, že k dětem musíš být spravedlivá. Pomoz teď Otíkovi uklidit hračky. A ty Oto, pojd' ke mně, musím tě plácnout, protože nesmíš sestru bouchat. Podívej, co jsi jí udělal, to ji muselo bolet.

T: Jak se v tom cítíte?

L: Velmi dobře. Je mi fajn. Děda se mě zastal a potrestal bráchu a mámě vyčinil, že byla nespravedlivá.

T: Cítíte teď tu situaci taky spravedlivě?

L: No... jsem trochu ve výhodě, nerada to přiznávám, ale je to tak... asi půjdu bráchovi pomoci s úklidem hraček, protože jsem ho přece jen vydráždila, je malý...

T: Tak to udělejte... jaké to je...

L: Je to v pohodě, teď to cítím dobře a děda mi říká, že jsem hodná holka...

Po imaginaci terapeut s Lucií probírá její pocity z přepisu vzpomínky. Také jak to sama cítí správně a férově. Pak se vracejí k nedávné situaci se šéfem. Znovu ji přehrávají, ale s obrácením rolí. Lucie hraje svého šéfa. Cítí se v jeho situaci bezradně a naštvaně. Pak ji terapeut nechává zahrát monolog kolegyně, která vyzvedla děti a práci udělala.

L: Je to ke vzteku, že to Lucie odmítla, ona nemá žádné děti a má dost času. Co tady budou děti dělat, jaká jsem máma, že je táhnu do práce. A Pavel bude naštvaný, že nebude večere a děti tahám do práce. Není to poprvé. Nedá se nic dělat, protože když to neudělám, nedostaneme peníze na grant a můžeme se jít klouzat. Děti to zvládnou a Pavlovi zavolám. Nemůžu nechat šéfa ve štychu, a jak ho znám, vyjde mi vstříc, když budu sama potřebovat. Nevím však, co měla Lucie tak důležitého, že to nemohla udělat.

Pak se terapeut ptá Lucie, co si sama o situaci a jejím řešení myslí. Po uvědomění si možnosti, jak mohli o situaci přemýšlet ostatní, se Lucie trochu stydí, že to neudělala jinak. Terapeut se ptá na potřeby všech lidí v situaci a na to, jak by to Lucie chtěla řešit příště. Lucie si uvědomuje, že jí jde hodně o spravedlnost, nicméně že úplně spravedlivě to s ohledem na situaci jednotlivých zúčastněných nejde, protože mají jiné potřeby a možnosti. Zkoušejí si přehrát alternativní přístup.

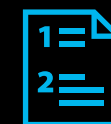
T: Chci vás požádat, abyste dnes zůstala déle a pomohla mi zkompletovat tu zprávu pro ministerstvo. Volali mi, že to tam musí zítra být. Dám vám za to volno kterýkoliv den. Můžete to pro mě udělat?

L: No, zaskočilo mě to. Nepočítala jsem s tím. Chtěla jsem večer strávit s přáteli... Nemohl byste požádat někoho jiného?

T: Zkusím to, ale je to na poslední chvíli a ostatní mají malé děti, huře se mohou přizpůsobit.

L: To je pravda. Na druhé straně také mám svůj soukromý život a přece jen nechci zaskakovat vždy, když někdo nemůže. To bych taky děti nemusela nikdy mít...

T: Máte pravdu, že často po vás chci pomoc, když něco hoří. Budu na to myslet, abych vás nepřetěžoval. Mohu vás však o to požádat dnes? Věc fakticky hoří a jde nám o poměrně dost peněz na příští rok, které by byly ohroženy. A vyberete si za to náhradní volno, kdykoliv se vám to bude hodit.

L: Udělám to, protože vím, že to hoří. Ale chci, abyste příště myslel na to, že nechci zaskakovat vždy, když něco hoří.

Probírají novou verzi a jak je s ní Lucie spokojená. Je spokojená, i když nakonec ustoupila, ale s tím, že vyjádřila svoji potřebu pro spravedlivější uspořádání situace příště. „Asi zajdu za šéfem a omluvím se za to, že jsem ho posledně nechala na holičkách, že jsem měla silný pocit nespravedlnosti. Že ráda pro firmu občas zůstanu přesčas, nicméně nechci, aby to bylo často. A taky nechci, abych byla vybírána pro řešení toho, když něco hoří, pouze já.“ Dále sděluje: „Dnes to bylo moc dobré, uvědomila jsem si, jak často vnímám situace nespravedlivě, samozřejmě vůči sobě, jak jsem pak vztekla a reaguji na druhé nepřátelsky, přitom moc nepřemýšlím o jejich potřebách, jen o tom, že moje jsou omezovány. I když je pak po mém, pak mám z toho pocit hořkosti. Asi si to nesu z dětství z těch křivd s mámou, nicméně nemusím to už dělat, jsem už dospělá.“

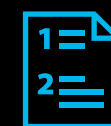
Závěry

Problémy se spravedlností v psychoterapii se objevují často, nemusí však být v terapii reflektovány a zpracovány. Týkají se jak klientova příběhu, jeho problémů s druhými lidmi, tak samotného terapeutického procesu, od výběru klienta do terapie, přes terapeutický vztah až ke strategiím terapeutické změny. Zvýšením vnímavosti k tématu spravedlnosti může terapeut pomoci zkvalitnit terapeutický proces. Problémy se spravedlností mezi terapeutem a klientem může odhalit poctivá sebereflexe nebo kvalitní supervize.

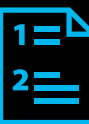
Literatura

1. Sokol J. Etika, život, instituce. Pokus o praktickou filosofii. Vyšehrad, Praha 2014.
2. Guth W, Schmittberger R, Schwarze B: An experimental analysis of ultimatum bargaining. *J Econ Behav Organ* 1982; 3(4): 367–388.

3. Proctora D, Williamson RA, de Waal FBM, Brosnana SF. Chimpanzees play the ultimatum game. *Proc Natl Acad Sci USA* 2013; 110(6): 2070–2075.
4. Brosnan SF, Schiff HC, de Waal FBM. Tolerance for inequity may increase with social closeness in chimpanzees. *Proc Biol Sci* 2005; 272(1560): 253–258.
5. VanWolkenten M, Brosnan SF, de Waal FBM. Inequity responses of monkeys modified by effort. *Proc Natl Acad Sci USA* 2007; 104(47): 18854–18859.
6. de Waal FB, Suchak M. Prosocial primates: selfish and unselfish motivations. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. 2010; 365(1553): 2711–2722.
7. deWaal FB, Leimgruber K, Greenberg AR: Giving is self-rewarding for monkeys. *Proc. Natl. Acad. Sci* 2008; 105: 13685–13689.
8. Brosnan SF, de Waal FBM. Monkeys reject unequal pay. *Nature* 2003; 425(6955): 297–299.
9. Frisell T, Lichtenstein P, Langström N. Violent crime runs in families: a total population study of 12.5 million individuals. *Psychological Medicine* 2011; 41: 97–105.
10. Bijleveld CC, Wijkman M. Intergenerational continuity in convictions: a five-generation study. *Criminal Behaviour and Mental Health* 2009; 19: 142–155.
11. Varnäs, K, Halldin C, Hall H. Autoradiographic distribution of serotonin transporters and receptor subtypes in the human brain. *Hum. Brain Mapp* 2004; 22: 246–260.
12. Way BM, Laćan G, Fairbanks LA, Melega WP. Architectonic distribution of the serotonin transporter within the orbitofrontal cortex of the vervet monkey. *Neuroscience*. 2007; 148(4): 937–948.
13. Sanfey AG. Social decision-making: insights from game theory and neuroscience. *Science* 2007; 318: 598–602.
14. Kiser D, Steemers B, Branchi I, Homberg JR. The reciprocal interaction between serotonin and social behaviour. *Neurosci Biobehav Rev*. 2012; 36(2): 786–798.
15. Crockett MJ, Clark L, Robbins TW. Reconciling the role of serotonin in behavioral inhibition and aversion: acute tryptophan depletion abolishes punishment-induced inhibition in humans. *J Neurosci* 2009; 29: 11993–11999.

- 16.** Nielsen DA, Goldman D, Virkkunen M, Tokola R, Rawlings R, Linnoila M. Suicidality and 5-hydroxyindoleacetic acid concentration associated with a tryptophan hydroxylase polymorphism. *Arch Gen Psychiatry* 1994; 51(1): 34–38.
- 17.** Lesch KP, Bengel D, Heils A, Sabol SZ, Greenberg BD, Petri S, Benjamin J, MüllerCR, Hamer DH, Murphy DL. Association of anxiety-related traits with a polymorphism in the serotonin transporter gene regulatory region. *Science*. 1996; 274(5292): 1527–1531.
- 18.** Mazzanti CM, Lappalainen J, Long JC, Bengel D, Naukkarinen H, Eggert M, Virkkunen M, Linnoila M, Goldman D. Role of the serotonin transporter promoter polymorphism in anxiety-related traits. *Arch Gen Psychiatry* 1998; 55(10): 936–940.
- 19.** Greenberg BD, Li Q, Lucas FR, Hu S, Sirota LA, Benjamin J, Lesch KP, Hamer D, Murphy DL. Association between the serotonin transporter promoter polymorphism and personality traits in a primarily female population sample. *Am J Med Genet*. 2000; 96(2): 202–216.
- 20.** Holmes A, Yang RJ, Lesch KP, Crawley JN, Murphy DL. Mice lacking the serotonin transporter exhibit 5-HT(1A) receptor-mediated abnormalities in tests for anxiety-like behavior. *Neuropsychopharmacology*. 2003; 28(12): 2077–2088.
- 21.** Retz W, Retz-Junginger P, Supprian T, Thome J, Rösler M. Association of serotonin transporter promoter gene polymorphism with violence: relation with personality disorders, impulsivity, and childhood ADHD psychopathology. *Behav Sci Law*. 2004; 22(3): 415–425.
- 22.** Skuse D. Genetic influences on the neural basis of social cognition. *Philos Trans R Soc B: Biol Sci* 2006; 361: 2129–2141.
- 23.** Raleigh MJ, Brammer GL, Yuwiler A, Flannery JW, McGuire MT, Geller E. Serotonergic influences on the social behavior of vervet monkeys (*Cercopithecus aethiops sabaues*). *Exp Neurol*. 1980; 68(2): 322–334.
- 24.** Linnoila M, Virkkunen M, Scheinin M, Nuutila A, Rimon R, Goodwin FK. Low cerebro spinal fluid 5-hydroxyindoleacetic acid concentration differentiates impulsive from non impulsive violent behavior. *Life Sci*. 1983; 33(26): 2609–2614.
- 25.** Doudet D, Hommer D, Higley JD, Andreason PJ, Moorman R, Suomi SJ, Linnoila M. Cerebral glucose metabolism, CSF 5-HIAA levels, and aggressive behavior in rhesus monkeys. *Am J Psychiatry* 1995; 152(12): 1782–1787.
- 25.** Higley JD, King ST Jr, Hasert MF, Champoux M, Suomi SJ, Linnoila M. Stability of interindividual differences in serotonin function and its relationship to severe aggression and competent social behavior in rhesus macaque females. *Neuropsychopharmacology* 1996; 14(1): 67–76.
- 26.** Higley JD, Mehlman PT, Taub DM, Higley SB, Suomi SJ, Vickers JH, Linnoila M. Cerebrospinal fluid monoamine and adrenal correlates of aggression in free-ranging rhesus monkeys. *Arch Gen Psychiatry* 1992; 49(6): 436–441.
- 27.** Knutson B, Wolkowitz OM, Cole SW, Chan T, Moore EA, Johnson RC, Terpstra J, Turner RA, Reus VI. Selective alteration of personality and social behavior by serotonergic intervention. *Am J Psychiatry* 1998; 155(3): 373–379.
- 28.** Moskowitz DS, Pinard G, Zuroff DC, Annable L, Young SN. The effect of tryptophan on social interaction in everyday life: a placebo-controlled study. *Neuropsychopharmacology* 2001; 25(2): 277–289.
- 29.** Krakowski M. Violence and serotonin: influence of impulse control, affect regulation, and social functioning. *J. Neuropsychiatr. Clin Neurosci* 2003; 15: 294–305.
- 30.** Stevens JR, Cushman FA, Hauser MD: Evolving the psychological mechanisms for cooperation. *Annu Rev Ecol Evol Syst* 2005; 499–518.
- 31.** Brosnan SF, de Waal FB: 2012. Fairness in animals: where to from here? *Soc. Just Res* 2012; 25: 336–351.
- 32.** Haidt J. The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment. *Psychol Rev* 2001; 108: 814.
- 33.** Graham J, Haidt J. Beyond beliefs: religions bind individuals into moral communities. *Pers. Soc. Psychol. Rev* 2010; 14: 140–150.
- 34.** Rochat P, et al. Fairness in distributive justice by 3-and 5-year-olds across seven cultures. *J. Cross-Cult. Psychol* 2009; 40: 416–442.

- 35.** Greene JD, Sommerville RB, Nystrom LE, Darley JM, Cohen JD. An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment. *Science*. 2001; 293(5537): 2105–2108.
- 36.** Cushman F, Young L, Hauser M. The role of conscious reasoning and intuition in moral judgment testing three principles of harm. *Psychol Sci* 2006; 17: 1082–1089.
- 37.** Schnall S, Haidt J, Clore GL, Jordan AH. Disgust as embodied moral judgment. *Pers Soc Psychol Bull*. 2008; 34(8):1096–1109.
- 38.** Ugazio G, Lamm C, Singer T. The role of emotion for moral judgments depends on the type of emotion and moral scenario. *Emotion* 2012; 12: 579–590.
- 39.** Greene JD, Nystrom LE, Engell AD, Darley JM, Cohen JD. The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment. *Neuron*. 2004; 44(2): 389–400.
- 40.** Schaich Borg J, Hynes C, Van Horn J, Grafton S, Sinnott-Armstrong W. Consequences, action, and intention as factors in moral judgments: an fMRI investigation. *J Cogn Neurosci*. 2006; 18(5): 803–817.
- 41.** Shenhav A, Greene JD. Moral judgments recruit domain-general valuation mechanisms to integrate representations of probability and magnitude. *Neuron* 2010; 67: 667–677.
- 42.** Cushman F, Young L. Patterns of moral judgment derive from nonmoral psychological representations. *Cogn Sci* 2011; 35: 1052–1075.
- 43.** Pastötter B, Gleixner S, Neuhauser T, Bäuml KH. To push or not to push? Affective influences on moral judgment depend on decision frame. *Cognition*. 2013; 126(3): 373–377.
- 44.** Hansenne M, Ansseau M. Harm avoidance and serotonin. *Biol Psychol* 1999; 51: 77–81.
- 45.** Gerra G, Zaimovic A, Timpano M, Zambelli U, Delsignore R, Brambilla F. Neuroendocrine correlates of temperamental traits in humans. *Psychoneuroendocrinology* 2000; 25(5): 479–496.
- 46.** Crockett MJ, Clark L, Tabibnia G, Lieberman MD, Robbins TW. Serotonin modulates behavioral reactions to unfairness. *Science*. 2008; 320(5884): 1739. doi: 10.1126/science.1155577.
- 47.** Crockett MJ, Clark L, Hauser MD, Robbins TW. Serotonin selectively influences moral judgment and behavior through effects on harm aversion. *Proc Natl Acad Sci U S A*. 2010; 107(40): 17433–17438.
- 48.** Crockett MJ, Clark L, Lieberman MD, Tabibnia G, Robbins TW. Impulsive choice and altruistic punishment are correlated and increase in tandem with serotonin depletion. *Emotion*. 2010; 10(6): 855–862.
- 49.** Crockett MJ, Clark L, Roiser JP, Robinson OJ, Cools R, Chase HW, Ouden HD, Apergis-Schoute A, Campbell-Meiklejohn D, Seymour B, Sahakian BJ, Rogers RD, Robbins TW. Converging evidence for central 5-HT effects in acute tryptophan depletion. *Mol Psychiatry*. 2012; 17(2): 121–123.
- 50.** Crockett MJ, Clark L, Apergis-Schoute AM, Morein-Zamir S, Robbins TW. Serotonin modulates the effects of Pavlovian aversive predictions on response vigor. *Neuropsychopharmacology* 2012; 37(10): 2244–2252.
- 51.** Kédia G, Berthoz S, Wessa M, Hilton D, Martinot JL. An agent harms a victim: a functional magnetic resonance imaging study on specific moral emotions. *J Cogn Neurosci*. 2008; 20(10): 1788–1798.
- 52.** Koenigs M, Young L, Adolphs R, Tranel D, Cushman F, Hauser M, Damasio A. Damage to the prefrontal cortex increases utilitarian moral judgements. *Nature*. 2007; 446(7138): 908–911.
- 53.** Ciaramelli E, Muccioli M, Ladavas E, di Pellegrino G. Selective deficit in personal moral judgment following damage to ventromedial prefrontal cortex. *SocCogn Affect Neurosci*. 2007; 2(2): 84–92.
- 54.** Gächter S, Renner E, Sefton M: The long-run benefits of punishment. *Science* 2008; 322: 1510.
- 55.** Fehr E, Fischbacher U, Gächter S. Strong reciprocity, human cooperation, and the enforcement of social norms. *Hum Nat* 2002; 13: 1–25.

- 56.** Andreoni J, Miller J. Giving according to GARP: an experimental test of the consistency of preferences for altruism. *Econometrica* 2003; 70: 737–753.
- 57.** Rand DG, Dreber A, Ellingsen T, Fudenberg D, Nowak MA. Positive interactions promote public cooperation. *Science*. 2009; 325(5945): 1272–1275.
- 58.** Tse WS, Bond AJ. Difference in serotonergic and noradrenergic regulation of human social behaviours. *Psychopharmacology* 2002; 159: 216–221.
- 59.** Wood RM, Rilling JK, Sanfey AG, Bhagwagar Z, Rogers RD. Effects of tryptophan depletion on the performance of an iterated Prisoner's Dilemma game in healthy adults. *Neuropsychopharmacology* 2006; 31(5): 1075–1084.
- 60.** Camerer CF. Strategizing in the brain. *Science* 2003; 300: 1673–1675.
- 61.** Emanuele E, Brondino N, Bertona M, Re S, Geroldi D. Relationship between platelet serotonin content and rejections of unfair offers in the ultimatum game. *Neurosci Lett*. 2008; 437(2): 158–161.
- 62.** Takahashi H, Takano H, Camerer CF, Ideno T, Okubo S, Matsui H, Tamari Y,
- 63.** Crockett MJ, Apergis-Schoute A, Herrmann B, Lieberman MD, Müller U, Robbins TW, Clark L. Serotonin modulates striatal responses to fairness and retaliation in humans. *J Neurosci*. 2013; 33(8): 3505–3513.
- 64.** Tabibnia G, Satpute AB, Lieberman MD. The sunny side of fairness preference for fairness activates reward circuitry (and disregarding unfairness activates self-control circuitry). *Psychol Sci* 2008; 19: 339–347.
- 65.** Tricomi E, Rangel A, Camerer CF, O'Doherty JP. Neural evidence for inequity-averse social preferences. *Nature*. 2010; 463(7284): 1089–1091.
- 66.** Zaki J, Mitchell JP. Equitable decision making is associated with neural markers of intrinsic value. *Proc Natl Acad Sci* 2011; 108: 19761–19766.
- 67.** Strobel A, Zimmermann J, Schmitz A, Reuter M, Lis S, Windmann S, Kirsch P. Beyond revenge: neural and genetic bases of altruistic punishment. *Neuroimage*. 2011; 54(1): 671–680.
- 68.** de Quervain DJ, Fischbacher U, Treyer V, Schellhammer M, Schnyder U, Buck A, Fehr E. The neural basis of altruistic punishment. *Science*. 2004; 305(5688): 1254–1258.
- 69.** O'Doherty J, Dayan P, Schultz J, Deichmann R, Friston K, Dolan RJ. Dissociable roles of ventral and dorsal striatum in instrumental conditioning. *Science*. 2004; 304(5669): 452–454.
- 70.** Tse WS, Bond AJ. Consequences of displaying abnormal social behaviour: avoidance and reduction of social reinforcement. *J Affect Dis* 2003; 75: 49–58.
- 71.** Gray K, Young L, Waytz A. Mind perception is the essence of morality. *Psychological Inquiry* 2012; 23(2): 101–124.
- 72.** Gleichgerricht E, Young L. Low levels of empathic concern predict utilitarian moral judgment. *PLoS One* 2013; 8(4): e60418. DOI: 10.1371/journal.pone.0060418.
- 73.** Morishima Y, Schunk D, Bruhin A, Ruff CC, Fehr E. Linking brain structure and activation in temporoparietal junction to explain the neurobiology of human altruism. *Neuron*. 2012; 75(1): 73–79.
- 74.** Hare RD, Neumann CS. The role of antisociality in the psychopathy construct: comment on Skeem and Cooke (2010). *Psychol Assess* 2010; 22: 446–454.
- 75.** FeldmanHall O, Dalgleish T, Thompson R, Evans D, Schweizer S, Mobbs D. Differential neural circuitry and self-interest in real vs. hypothetical moral decisions. *Soc Cogn Affect Neurosci*. 2012; 7(7): 743–751.
- 76.** Haidt J. The new synthesis in moral psychology. *Science* 2007; 316: 998–1002.
- 76.** Hein G, Silani G, Preuschoff K, Batson CD, Singer T. Neural responses to ingroup and outgroup members' suffering predict individual differences in costly helping. *Neuron*. 2010; 68(1): 149–160.
- 77.** Hoffman ML. Empathy, social cognitions, and moral action. In: Kurtines W a Gerwitz J (eds): *Moral Behavior and Development: Advances, in Theory, Research, and Applications*. New York, Wiley, and Sons. 1984.

- 78.** Bowlby J. The making and breaking of affectional bonds. Br J Psychiatry 1977; 130: 201–210.
- 79.** Karelina K, DeVries AC. Modeling social influences on human health. Psychosomatic Medicine 2011; 73: 67–74.
- 80.** Váně J. Teorie spravedlnosti. Pokus o typologii. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně Fakulta filozofická Katedra filozofie. Brno 2006.
- 81.** Xenofón: Vzpomínky na Sokrata. Praha: Svoboda 1972.
- 82.** Platón: Timaios a Kritias. Vydal Jan Laichter v Praze, 1919.
- 83.** Platón: Euthydémós. Menón. Praha: Oikúmené 1994.
- 84.** Long AA. Helénistická filosofie. Praha: Oikoymenh 2003.
- 85.** Aristoteles: Etika Nikomachova. Rezek. Praha 2013.
- 86.** Fromm E. Strach ze svobody. Portál, Praha 2014.
- 87.** Kant I. Základy metafyziky mravů. Praha: Svoboda 1990.
- 88.** Nietzsche F. Radostná věda, Votobia, Olomouc 1996.
- 89.** Nietzsche F. Tak pravil Zarathustra. Votobia, Olomouc 1995.
- 90.** Freud S. Přednášky k úvodu do psychoanalýzy. Jedenáctá kniha. Jiří Kouček, Praha 1997.
- 91.** Freud S. Truchlení a melancholie. In: Práce k sexuální teorii a k učení o neurózách. Avicenum, Praha 1971; 280–292.
- 92.** Kepinski A. Rytmus života. Praha, Avicenum 1986.
- 93.** Matoušek O. Kontexty neuróz. Praha, Avicenum 1986.

- 94.** Růžička J. Etika a psychoterapie. In: Psychoterapeutické sešity. Praha: Kabinet psychoterapie PK LFUK 1984.
- 95.** Miller WR, Rollnick S. Meeting in the middle: Motivational interviewing and self-determination theory. Int J Behav Nutr Phys Act 2012, 9: 25; <http://www.ijbnpa.org/content/9/1/25>.
- 96.** Vyskocilova J, Prasko J. Ethical reflection and psychotherapy. Neuroendocrinol Lett 2013; 34(7): 101–111.
- 97.** Adshead G. Ethics and psychotherapy. In: Gabbard G, Beck J, Holmes J (eds): Oxford Textbook of Psychotherapy. Oxford: Oxford University Press 2004; 477–486.

Článek doručen redakci: 25. 4. 2015

Článek přijat k publikaci: 1. 9. 2015

Mgr. et Mgr. Jana Vyskočilová

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze

Ústav teorie a praxe ošetrovatelství, 1. lékařská fakulta, Univerzita Karlova v Praze
vyskocilovajana@seznam.cz

